

Tézisek

A marosvásárhelyi Mentor Kiadó 2003-ban jelentette meg a *Jelszó és mítosz* című kötetet, amely e polémia legfontosabb dokumentumait tartalmazza. A kötethez Pomogáts Béla írt egy hosszabb tanulmányt, s ebben, a többi között 15 pontban sorolja fel az erdélyi magyar irodalmi élet fontosabb vitáit az 1919 és 1944 közötti időszakban. A viták nagy többsége még az irodalomtörténet-írás feldolgozó munkájára vár – írta Pomogáts – bár a 2004-ben megjelent kötet az *Elváltozott világ* (Kossuth Egyetemi Kiadó), szerzője Vallasek Júlia, ezt a feldolgozatlanítást törleszti az 1940–44 közötti korszak irodalmi ankétjainak a feldolgozásával. Disszertációm éppen az ezt megelőző 1937-es *Jelszó és mítosz* polémiát, és a héttérül szolgáló eszmei környezetet dolgozza fel. Ebből adódóan a disszertáció első sorban dokumentál, eddig még nem kutatott korabeli közéleti lapok (Brassói Lapok, Független Újság) cikkeiből, két eddig még nem publikált levélből (Abafáy levele Szemlér Ferenchez az 1970-es évekből) és dolgozatból (Szemlér előadás a Vásárhelyi Találkozón) próbálja megrajzolni az 1930-as évek második felének eddig még feltáratlan irodalmi és eszmei történéseit.

A két világháború közötti erdélyi magyar irodalom és politikai közélet vezető eszméje a transzszilvanizmus volt. A transzszilvanizmus ideológiája a kisebbségbe került erdélyi magyarság kétségbeesett próbálkozása volt a trianoni trauma túlélésére. Kialakulását általában 1920-ra datálják, himnikus megfogalmazását Kós Károly–Paál Árpád–Zágoni István 1921-ben megjelentetett *Kiáltó szó*-ban látják megtestesülni, az eszme érvényét pedig egy évtizedben, az 1920-tól 1930-ig tartó periódusban jelölte ki az eddigi irodalomtörténet-írás. A transzszilvanizmusnak nem volt pontos definíciója, kitalálói költői lelkesültséggel beszéltek róla „nem tudományos, fogalmi pontossággal”, ahogyan Pomogáts írja, ezért a fogalom használói a maguk önálló véleményét is beleöntötték a transzszilvanizmus „öntőedényébe”. Bizonyos alapvetésekben azért természetesen megegyeztek a transzszilvanizmus hívői. Hitték, hogy Erdély három nációját, a magyart, a románt és a szászt közös erdélyi lelkiség hatja át, ennek bizonyítékát – leginkább Kós nyomán – közös néprajzi és építészeti stílusjegyekben, Erdély földrajzi sajátosságában és bizonyos történelmi eseményekben vélték fölfedezni. A közös lelkiség kialakulását Erdély geográfiai zártságával, valamint a több évszázados együttélés és egymásrautaltság tényével magyarázták, s e közös lelkiség bizonyítására olyan történelmi eseményeket hoztak fel, melyben legalább két nép az Erdélyben lakó hátról összefogott és fellázadt a mostoha állapotok ellen. Példaként leginkább a bábolnai felkelést, és Rákóczi legtovább harcoló

román kismeseit és jobbágyait hozták fel. A transzszilvanizmus hívői őszinte hittel vallották azt is, hogy Erdély szellemisége demokratikusabb, humánusabb, mint Magyarorszáé. Kós az *Erdély kultúrtörténeti vázlatában* egy sor történelmi eseményen, valamint a vallási és kulturális tájékozódás különböző momentumain keresztül bizonyítja, hogy szinte a honfoglalás pillanatától kezdődően miképpen vált az erdélyi magyarság jóval nyitottabbá, liberálisabbá, mint a magyarországi magyarság. A transzszilvanizmus hirdetői a bizonyítékok tárházából leginkább az 1576-os tordai országgyűlésre szerettek hivatkozni, arra, hogy a világon elsőként itt hirdették meg a vallások egyenjogúságát, valamint arra, hogy Erdély jóval fogékonyabb volt a reformációra, mint Magyarország, s annak köszönhető demokratikusabb arculata, hogy ez a protestáns szellemiség egészen máshol kereste a tudásszomj oltását, mint a katolikus Magyarország.

A transzszilvanizmus mikéntje az irodalomban még körvonalazatlanabb volt, mint a különböző „tudományokból” építkező transzszilvanizmusé. Valahogy olyan önmagától értetődő volt, hogy ha van a magyarországitól elütő erdélyi szellemiség, akkor az otthagyja lenyomatát az Erdélyben született művön is, így transzszilvanizmus, mint stílus vagy, mint új irodalmi eljárás meghatározására nem is igen törekedett senki. Adva volt tehát egy fogalom: a transzszilvanista irodalom, mely mögött nem állt semmiféle elméleti koncepció, mely tulajdonképpen nem volt más, mint az eredeti fogalom árnyképe az irodalom horizontján. S bár Kuncz Aladár egyértelműen a Nyugat lokális kivirágzásának vélte az erdélyi magyar irodalmat, mégis pusztán a fogalom létezése azt a képzetet ébresztette sokakban, hogy itt valami merőben újról, a magyarországi irodalomtól gyökeresen elütő jelenségről van szó.

Szemlér 1937-ben megírt *Jelszó és mítosz* c. tanulmánya verhetetlen logikával cáfolta meg a transzszilvanizmus valamennyi tételét. Két olyan észrevétele is van Szemlének, mely önmagában elég a transzszilvanizmus totális megkérdőjelezéséhez. Az egyik a három náció fogalmának a fölülvizsgálatából adódik. Azaz, amikor a transzszilvanizmus ideológusai arra hivatkoznak, hogy a sok száz éves együttélés hasonló lelki magatartást váltott ki mindhárom nációból, akkor mindössze arról feledkeznek meg, hogy a múltban a románság mindig kimaradt Erdély sorsának rendezéséből, az erdélyi három nációt valójában a magyar, a szász és a székely rendek alkották, vagyis Erdélyben a népek soha nem egymás mellett éltek, ami a közös lelkiség kialakulásának egyetlen feltétele, hanem egymás alatt vagy egymás felett. És ugyancsak Szemlér jeleníti meg azt is, hogy a transzszilvanizmus kitalálói éppen az a generáció, mely bevallása szerint nem is tud románul, s ezzel pedig „állításaik és érveik alapja dől meg”, hiszen „transzilván jellegzetességeket felfedezni olyan művekben,

amelyeket nem értünk, és olyan emberekben, akikkel nem tudunk szóba állni... közel jár az irodalmi, tudományos és politikai meggondolatlanság határaihoz”¹.

A *Jelszó és mítosz* az első olyan hosszabb lélegzetű tanulmány a két világháború között, mely elemző módon vizsgálja a transzszilvanizmus irodalmi vetületét. Kuncz Aladár gondolatainak közvetlen folytatója Szemlér, a magyarországi és az erdélyi művek között pusztán tartalmi különbséget lát, és úgy gondolja, hogy a transzszilvanizmus semmiféle művészi újítást nem hozott az irodalomban. Egy mű *erdélyi* volta mindössze a mű származási helyét jelöli, és nem egy új irodalmi eljárást. De ha ez alapján állítható fel új irodalmi kategória – érvel Szemlér –, akkor nyugodtan lehetne beszélni „dunántúli, szatmári, pécsi vagy marosvásárhelyi irodalomról is”.

Szemlér tanulmánya a transzszilvanizmus mindkét összetevőjét, azaz a történelem–néprajz–földrajz eredményeire támaszkodó „országtranszszilvanizmust”, ahogyan Szabédi mondja majd, valamint az irodalmi transzszilvanizmust is górcső alá veszi, s ennek megfelelően két folyama lesz a *Jelszó és mítosz* nyomán fakadó polémiának is. Kós, Ligeti, Kacsó, Császár Károly kapcsolódnak be az „országtranszszilvanizmus” diskurzusába, míg az irodalom kérdésének továbbgondolója Szenczei lesz, aki arra a nagyon fontos következtetésre jut majd, hogy van egyetlen egy pont, ahol a transzszilvanizmus, vagy ha úgy tetszik az erdélyi irodalom merőben újat, színeset, a magyarországitól gyökeresen eltérőt tudott felmutatni, ez pedig a regionalista irodalom, azaz a két székely író, Tamási és Nyíró írásművészete.

Szemlér úgy írta meg a *Jelszó és mítosz*-t, hogy azelőtt körlevelet küldött szét a második írógeneráció jó néhány tagjának azzal a kérdéssel, hogy szerintük élő és ható jelenség-e még a transzszilvanizmus, és hogy befolyásolja-e őket az alkotásban? Mivel a válaszok egyértelműen tagadták a transzszilvanizmus élő voltát, és maga Szemlér sem volt más állásponton, ezért a *Jelszó és mítosz* magabiztosan jelentette ki, hogy a transzszilvanizmus, mi amúgy sem volt több mítosznál, s csak a hívők hite tartotta életben, megfutotta pályáját, és eltűnt az erdélyi szellemiség égboltozatáról. A polémiában megszólaló transzszilvanista írók természetesen kiálltak az ideológia mellett, de meglepő módon a fiatalok körében is támogatásra lelt a transzszilvanizmus, és ezúttal nem a leíró tudományok, hanem a reálisabb diszciplínák (matematika, statisztika) szakzsargonjával mondódik el, hogy márpedig transzszilvanizmusnak igenis léteznie kell. (Vásárhelyi Z. Emil, Dániel Antal) Sőt. László Dezső például nemcsak az erdélyi egzisztencia egyetlen

¹ Szemlér: *Jelszó és mítosz*, in: ****Jelszó és mítosz*, Marosvásárhely, 2003, mentor Kiadó, p. 165.

érvényes *világnézetévé* tágítja a transzszilvanizmust, de egyenesen azzal vádolja Szemlért, hogy a *Jelszó és mítosz* kritikus szemléletével csak diszkreditálni akarta a transzszilvanizmust, hogy majd az így meggyengített *világnézet* helyébe a racionalista materializmust tolja be, amit ugyan egy szóval sem említ Szemlér, de valóban beszél arról, hogy a transzszilvanizmus „védőszárnyai alatt” egy új szellemiség van kialakulóban. Hogy miért véli László Dezső Szemlért a *Jelszó és mítosz* alapján racionalista materialistának, és hogy ezzel ellentétben valójában Szemlér mire is gondolhatott az „új szellemiség” alatt, annak megértéséhez már tágabb kitekintés kell a korszak eszmei forrongásaira.

A baloldali ifjak jóval a *Jelszó és mítosz* megírása előtt, már az 1930-as évek elején hangoztatják, hogy a transzszilvanizmus nem több mítosznál. Jancsó Elemér – aki ugyan nem baloldalinak, hanem polgári radikálisnak vallotta magát, de több dokumentum tanúsága szerint is a baloldali fiataloknak egyedül ő lehetett volna a szellemi vezére – már 1931-ben a második nemzedék első, közös antológiájában (*Új Arcvonal*) közölt tanulmányában kritizálja a transzszilvanizmust. Igaz, hogy ekkor még nem az érvényességét vonja kétségbe, csak azt hiányolja, hogy Erdély írói a középosztály transzszilvanizmusát „találták ki”, és figyelmen kívül hagyták a dolgozók és a parasztság igazi transzszilvanizmusát. 1935-ben azonban már ő maga is mítosznak véli a transzszilvanizmust, az erdélyi irodalmat meg éppen úgy a magyarországi irodalom folytatásának látja, mint a későbbiekben Szemlér, aki – hadd tegyük hozzá ezt is – a '30-as évek elején még a transzszilvanizmus lelkes propagálója volt. Jancsó az irodalom „társadalmi funkciójában” hitt, abban, hogy az irodalom nemcsak reálisan megjelenít, de megoldásokat is hoz a társadalmi anomáliák felszámolására. Erdély irodalmi porondján azonban ekkoriban ha volt is ilyen jellegű mű, akkor az vagy esztétikailag volt csapnivaló, vagy kiadóra nem talált. 1933-ban Jancsó elnökletével megalakult az Ady Endre Társaság, mely kezdetben a második nemzedék összes íróját magába foglalta, s amelynek fő célja egy saját lap és egy saját kiadó létrehozása lett volna, hogy azok a magas fokú esztétikummal összeházasított szociális tartalmú prózai művek is megjelenhessenek, melyeknek a kiadásától az Erdélyi Szépmíves Céh minden biztonnyal elállt volna.

Az AET-nek soha nem lett önálló lapja és kiadója, az eszmei csatározások szinte már a megalakulása pillanatában szétbomlasztották az irodalmi társaságot, de megmaradt néhány író, köztük Jancsó, Szenczei, Kós Kovács József stb., akik ha irodalmi orgánomot nem is tudtak létrehozni, de különböző ankétok meghirdetésével megpróbálták Erdély szellemi állapotát magasabb fokozatra kapcsolni. Tőlük indult 1935-ben Balogh Edgár körlevele Erdély prominens gondolkodóihoz a legsürgetőbb feladatok felméréséről (erre válaszolva

írja meg Tamási a *Cselekvő erdélyi ifjúság* c. cikksorozatot), 1936-ban a Független Újság hasábjain újabb ankétot indítanak *Demokratikus szellemi arcvonal* címmel, ekkor dobja be a köztudatba Jancsó az erdélyi realizmus fogalmát. 1937-ben ismét jelentkezik, és ez az ankét már a Vásárhelyi Találkozó közvetlen felvezetése lesz. Mindkét ankét azt ismerte fel, hogy az egyre fokozódó román politikai offenzíva és a gazdasági válság hatásait csak úgy lehet enyhíteni, ha az erdélyi magyar társadalom minden szegmense összefog egymással. Ha objektíven és racionális felméri az élet minden területén (gazdaság, oktatás, kultúra, sajtó stb.) levő hibákat, és ennek a tapasztalatnak az alapján – ezt nevezi majd Szenczei kisebbségi empirizmusnak – próbálnak megoldásokat hozni. A realitással való kérelmelhetetlen szembenézést, mint szellemi magatartást hívják majd ismételten *erdélyi realizmusnak*, és ennek a társadalomszemléletnek a gyakorlati megvalósítása lesz a Vásárhelyi Találkozó. Az erdélyi realizmus fogalmát, akárcsak korábban a transzszilvanizmusét, az irodalmi vonatkozásban is használják. Gyakorlati teendőket értenek alatta (pl. az író és a nép közeledését), de egyfajta szembehelyezkedést is a transzszilvanizmus irodalmával, amit most már, a formális logika mentén, a realizmus ellenében *romantikusnak* tételeznek fel.

Szemlér egyik előadója volt a Vásárhelyi Találkozónak, viszont nem volt tagja az Ady Endre Társaságnak. (Mai napig sem tisztázott, hogy miért ő, és miért nem inkább Jancsó Elemér volt az előadó). Következtetésképp Szemlérnek nemhogy a marxi irodalom- és társadalomszemlélethez, de még a jancsó-i erdélyi realizmushoz sem volt sok köze. A transzszilvanizmus „védőszárnyai” alatt kibomló új szellemiségnek 1937 őszén valószínű, hogy Szemlér sem tudott volna nevet adni.

Amíg az Ady Endre Társaság Kolozsváron különböző publikációs felületekért küszködött, addig Brassóban 1937-ben, a Brassói Lapok oldalán Abafáy Gusztáv szerkesztésében egy új rovat indult, amely a második nemzedék íróit és műveit mutatta be. Abafáy írt ehhez a rovathoz egy bevezetőt, amelyben számba vette, hogy a második nemzedék mitől különbözik a hősi nemzedéktől. Az egyik legfontosabb megállapítása volt, hogy a fiatalok nem hisznek semmiféle izmusban, viszont hiszik a közlés lehetetlen voltát, *a költői dadogást, a lélekké váltott szellemet*, ami szép megfogalmazás, csak nem tudni, hogy mit jelent, de a későbbi nemzedéki recenziók alapján ezt azzal a jelentéssel lehet feltölteni, hogy a második nemzedék a lélek elsőbrendűségében hitt (és nem a valóságéban!), és alkotásiban az analitikus pszichológia eredményeit, valamint a nyugat-európai új irodalmi irányzatokat (a többi közt Proust szürrealizmusát) próbálta követni.

A rovat nyomán született meg a második írógeneráció újabb antológiája az *Új erdélyi antológia*, szerkesztői Abafáy és Szemlér voltak. Szemlér és Jancsó felfogása csak abban

volt közös, hogy az új irodalmat mindketten a transzszilvanizmus ellenében gondolták el, Jancsó erdélyi realizmusnak híva azt, Szemlér pedig mindössze „új szellemiségnek”.

A *Jelszó és mítosz* megírása egybeesett az 1937-es év egyik legfontosabb eseményével: a Vásárhelyi Találkozóval, és az *Új erdélyi antológia* szerkesztésével. Ezért a polémia nemcsak a transzszilvanizmus értelmezéséről szólt, hanem a két nemzedék írásművészete, szellemi alapállása közti különbségről is. Ámbátor az új antológia alapján igen elmosódottan jelentkeztek ezek a különbségek, sőt Ligeti szerint semmiféle különbségtétel nem volt megvonható. A második nemzedék csak az antológia megjelenése után, azaz 1938-tól kezd megjelentetni olyan könyveket, amelyek valóban elütnek a transzszilvanista írókétől, gondolok itt a két legfontosabbra Szenczei: *Korom és korona*, Szemlér: *Más csillagon* című művekre, melyek valóban a jaussi értelemben vett olvasói elvárási horizontváltást hívták volna elő.

Hogy végbement-e ez az olvasói horizontváltás, ez lehetne a kutatás további folytatása.

Orbán Kinga